

BUXORO AMIRLIGIDA HUQUQ VA BOSHQARUV TIZIMI

Mo'ydinov Akbarjon Xamidjon o'g'li

Zahiriddin Muhammad Bobur nomidagi

Andijon davlat universiteti. Magistratura bo'limi Tarix yo'nalishi.

<https://doi.org/10.5281/zenodo.22827716>

ANNOTATSIYA: ushbu ilmiy maqolada muallif tomonidan XVIII asrning ikkinchi yarmidan XX asr boshlarigacha mavjud bo'lgan Buxoro amirligining huquqiy va ma'muriy boshqaruv tizimi tarixiy-huquqiy jihatdan tahlil qilinadi. Tadqiqotda Buxoro amirligining davlat tuzilishi, oliy hokimiyat instituti, markaziy va mahalliy boshqaruv organlari, mansablar tizimi, sud-huquq amaliyoti, shariat normalarining davlat boshqaruvidagi o'rni hamda Rossiya imperiyasi siyosiy agentligining amirlik boshqaruvida ta'siri yoritiladi.

Kalit so'zlar: Buxoro amirligi, huquq tizimi, davlat boshqaruvi, amir, qushbegi, qozikalon, shariat, mahalliy boshqaruv, bek, rais, muftiy, mansablar tizimi, Rossiya siyosiy agentligi, Mang'itlar sulolasi.

Kirish:

O'zbekiston davlatchiligi tarixida Buxoro amirligi alohida o'rin egallaydi. XVIII asrning ikkinchi yarmidan XX asrning boshlarigacha mavjud bo'lgan ushbu davlat Markaziy Osiyoning siyosiy, iqtisodiy, diniy va madaniy hayotida muhim rol o'ynagan. Buxoro amirligi Mang'itlar sulolasi hukmronligi davrida shakllanib, o'ziga xos davlat boshqaruvi va huquqiy tizimni yaratgan.

Buxoro amirligining huquq va boshqaruv tizimini o'rganish bir necha jihatdan muhimdir. Birinchidan, mazkur tizim o'zbek davlatchiligining tarixiy rivojlanish bosqichlarini tushunish imkonini beradi. Ikkinchidan, davlat hokimiyati, mahalliy boshqaruv, sud tizimi va diniy institutlar o'rtasidagi munosabatlarni aniqlashga yordam beradi. Uchinchidan, Buxoro amirligi tajribasi orqali an'anaviy siyosiy-huquqiy tizimlarning kuchli va zaif jihatlarini tahlil qilish mumkin.

Buxoro amirligida davlat hokimiyati amir qo'lida markazlashgan bo'lsa-da, amirlikning hududiy boshqaruvi beklar, amaldorlar, qozilar va diniy ulamolar orqali amalga oshirilgan. Markaziy boshqaruvda qushbegi eng muhim mansablardan biri bo'lgan. U davlatning kundalik ma'muriy faoliyatini

boshqargan, amir topshiriqlarini bajargan va ko'plab siyosiy masalalarni hal etgan.

Buxoro amirligining huquqiy tizimida shariat normalari asosiy o'rin tutgan. Sud ishlari qozilar tomonidan olib borilgan. Qozikalon sud tizimining yuqori vakili hisoblangan. Muftiylik huquqiy masalalar yuzasidan fatvolar bergan. Raislar esa jamoat tartibi, diniy qoidalar va axloqiy me'yorlarga rioya etilishini nazorat qilgan.

F. Abdurasulovning tadqiqotlarida Buxoro amirligining sud tizimi, qozilar faoliyati, jinoyat va jazo masalalari, shariat normalarining davlat boshqaruvidagi o'rni tahlil qilingan. Tadqiqotchi sud tizimi diniy-huquqiy institutlar bilan siyosiy hokimiyat o'rtasidagi munosabatlarning muhim tarkibiy qismi bo'lganini ko'rsatadi.

F. Ochilidiyev Buxoro amirligining XIX asr oxiri va XX asr boshlaridagi markaziy va mahalliy boshqaruv tizimini, ma'muriy-hududiy bo'linishini, mansablar va unvonlar tizimini o'rgangan. D. Rajabova esa Said Abdulahadxon hukmronligi davridagi boshqaruv va sud tizimini xorijiy manbalar, xususan, O. Olufsen va D. Logofet asarlari asosida tahlil qilgan.

Tadqiqotning maqsadi:

Tadqiqotning asosiy maqsadi - Buxoro amirligining huquqiy va boshqaruv tizimini tarixiy, siyosiy va huquqiy jihatdan tahlil qilish, uning asosiy institutlari, boshqaruv organlari va sud-huquq mexanizmlarini ochib berishdan iborat.

Tadqiqot metodologiyasi:

Mazkur maqolada tarixiy-huquqiy, qiyosiy-tarixiy, tizimli, institutsional va manbashunoslik metodlaridan foydalanildi.

Tarixiy-huquqiy metod

Tarixiy-huquqiy metod orqali Buxoro amirligining huquqiy tizimi, sud amaliyoti, davlat boshqaruvi va mansablar instituti tarixiy rivojlanish jarayonida o'rganildi. Ushbu metod huquqiy institutlarning muayyan tarixiy sharoitda qanday shakllanganini tushunishga imkon beradi.

Qiyosiy-tarixiy metod

Buxoro amirligi boshqaruv tizimi Buxoro xonligi, Xiva xonligi va Qo'qon xonligining ayrim boshqaruv institutlari bilan qiyoslandi. Shuningdek, Buxoro amirligining davlat boshqaruvi Rossiya imperiyasi Turkiston boshqaruv tizimi bilan ham taqqoslandi.

Tizimli metod

Buxoro amirligining huquq va boshqaruv tizimi alohida institutlar yig'indisi emas, balki o'zaro bog'liq tizim sifatida ko'rib chiqildi. Unda amir, qushbegi, beklar, qozilar, muftiylar, raislar, harbiy mansabdorlar va mahalliy boshqaruv organlari o'rtasidagi munosabatlar tahlil qilindi.

Buxoro amirligining davlat tuzilishi

Amirlikning tashkil topishi

XVIII asrning o'rtalarida Buxoro xonligida siyosiy beqarorlik, ichki kurashlar va markaziy hokimiyatning zaiflashuvi kuchaydi. Mang'itlar sulolasi vakillari davlat hokimiyatida yetakchi mavqega ega bo'la boshladilar. Muhammad Rahimbiy davrida siyosiy hokimiyat Mang'itlar qo'liga o'tdi.

Mang'itlar sulolasi hukmronligi davrida Buxoro davlati asta-sekin "Buxoro amirligi" nomi bilan yuritila boshlandi. Amirlikda davlat hokimiyati amir qo'lida jamlandi. Amir davlatning oliy hukmdori, harbiy qo'mondoni, ma'muriy rahbari va oliy siyosiy hokimiyat egasi hisoblangan.

Buxoro amirligi o'z davrida Markaziy Osiyodagi muhim siyosiy markazlardan biri bo'lgan. Uning

hududlari Zarafshon, Qashqadaryo, Surxondaryo, Hisor, Qarshi, Shahrisabz, Karmana, G'uzor, Kitob va boshqa hududlarni qamrab olgan.

Amir hokimiyati monarxik xarakterga ega bo'lgan.

Amir:

davlatning oliy rahbari;

oliy harbiy qo'mondon;

mansabdorlarni tayinlovchi;

sud tizimining oliy nazoratchisi;

tashqi siyosatni belgilovchi;

davlat xazinasining boshqaruvchisi;

diniy va siyosiy legitimlikning asosiy manbai sifatida faoliyat yuritgan.

Amir hokimiyatining diniy asoslari ham mavjud edi. Hukmdor o'z hokimiyatini islomiy siyosiy an'analar, sulolaviy meros, ulamolar qo'llab-quvvatlashi va diniy ramzlar orqali mustahkamlashga harakat qilgan.

Buxoro amirligida amirning farmonlari muhim huquqiy va ma'muriy hujjat hisoblangan. Farmonlar orqali mansabdorlar tayinlangan, soliqlar belgilangan, harbiy yurishlar tashkil etilgan va mahalliy boshqaruv masalalari hal qilingan.

Markaziy va mahalliy boshqaruvning o'zaro aloqasi.

Buxoro amirligida markaziy boshqaruv Buxoro shahrida joylashgan bo'lib, mahalliy boshqaruv beklar va boshqa mansabdorlar orqali amalga oshirilgan.

Markaziy hokimiyatning asosiy vazifalari quyidagilardan iborat edi:

- davlat siyosatini belgilash;
- soliq va moliya tizimini boshqarish;
- harbiy kuchlarni nazorat qilish;
- mahalliy hokimlarni tayinlash;
- sud tizimini nazorat qilish;
- tashqi siyosiy munosabatlarni yuritish.

Mahalliy hokimiyat esa hududlarda:

- soliq yig'ish;
- tartibni saqlash;
- harbiy safarbarlik;
- sud ishlarini tashkil etish;
- savdo va hunarmandchilikni nazorat qilish;

- amir farmonlarini bajarish bilan shug'ullangan.

Buxoro amirligida markaziy boshqaruv tizimi

Qushbegi Buxoro amirligidagi eng yuqori ma'muriy mansablardan biri bo'lgan. U ko'pincha amirning eng yaqin maslahatchisi va davlat ishlarini yurituvchi bosh amaldor sifatida faoliyat yuritgan.

Qushbегining asosiy vazifalari quyidagilar edi:

Markaziy davlat boshqaruvini muvofiqlashtirish.

Amir farmonlarini ijro etish.

Davlat xazinasini nazorat qilish.

Mahalliy beklar bilan aloqalarni yuritish.

Tashqi elchilar va siyosiy vakillar bilan muzokarlarda ishtirok etish.

Davlat yozishmalarini nazorat qilish.

Harbiy va ma'muriy masalalar bo'yicha amirga axborot berish.

Qushbegi lavozimi amirlikning siyosiy hayotida katta ta'sirga ega bo'lgan. Ayrim davrlarda qushbegi amirning kundalik boshqaruvdagi eng asosiy vakiliga aylangan.

Devonbegi moliya, xazina va davlat daromadlari bilan bog'liq masalalarni boshqaruvchi mansabdor hisoblangan. U davlatning moliyaviy faoliyati, soliqlar, bojlar va ayrim iqtisodiy masalalarni nazorat qilgan.

Devonbegi faoliyatining asosiy yo'nalishlari:

davlat daromadlarini hisobga olish;

xazina mablag'larini nazorat qilish;

soliqlarni yig'ish;

bojxona tushumlarini boshqarish;

davlat xarajatlarini hisoblash;

harbiy va saroy xarajatlarini ta'minlash.

Buxoro amirligida moliyaviy boshqaruv ko'p hollarda mahalliy hokimlar, soliq yig'uvchilar va markaziy xazina o'rtasidagi munosabatlarga asoslangan.

Buxoro amirligida harbiy kuch davlat hokimiyatining asosiy tayanchi bo'lgan. Amir harbiy qo'mondon sifatida qo'shnlarning umumiy rahbari hisoblangan.

Harbiy boshqaruvda quyidagi mansabdorlar ishtirok etgan:

lashkarboshi;

to'pchiboshi;

yasovulboshi;

qo'shin boshliqlari;

beklar;

navkarlar boshliqlari.

Amirlik qo'shini muntazam va nomuntazam harbiy qismlardan tashkil topgan. Mahalliy beklar zarur hollarda o'z hududlaridan harbiy kuch to'plab, amir ixtiyoriga yuborganlar.

Harbiy boshqaruvning zaif tomonlaridan biri qo'shnlarning ko'p hollarda mahalliy hokimlarga bog'liqligi edi. Bu holat markaziy hokimiyatning barcha hududlarda bir xil darajada nazorat o'rnatishiga to'sqinlik qilgan.

Buxoro amirligi huquq va boshqaruv tizimining muammolari. Buxoro amirligi boshqaruv tizimi o'z davri uchun muayyan siyosiy va ma'muriy tajribaga ega bo'lgan bo'lsa-da, unda bir qator tizimli muammolar mavjud edi. Amir hokimiyatining kuchli markazlashuvi davlat boshqaruvining bir tomondan barqarorligini ta'minlagan bo'lsa, ikkinchi tomondan, davlat institutlarining mustaqil rivojlanishiga to'sqinlik qilgan.

Muhokama:

Tadqiqot natijalari Buxoro amirligining huquq va boshqaruv tizimi bir vaqtning o'zida uchta asosiy omil ta'sirida shakllanganini ko'rsatadi:

Islomiy-huquqiy an'analar.

Mahalliy siyosiy va ma'muriy tajriba.

Tashqi siyosiy va mustamlakachilik bosimi.

Buxoro amirligi boshqaruvida amir oliy hokimiyat egasi bo'lgan. Qushbegi markaziy boshqaruvni amalga oshirgan, beklar esa mahalliy hududlarni boshqargan. Qozilar, qozikalonlar va muftiylar huquqiy tizimning asosiy vakillari hisoblangan.

Buxoro amirligi huquqiy tizimini faqat "diniy huquq" sifatida baholash beryoqlama yondashuv bo'ladi. Chunki amirlikda shariat bilan bir qatorda amir farmonlari, mahalliy urf-odatlar, ma'muriy buyruqlar va amaliy boshqaruv tajribasi ham muhim rol o'ynagan.

Shuningdek, Buxoro amirligi boshqaruvini faqat "despotik boshqaruv" deb baholash ham tarixiy jarayonning murakkabligini to'liq aks ettirmaydi. Chunki amirlikda ma'lum darajada davlat idoralari, sud tizimi, mahalliy boshqaruv va huquqiy tartiblar mavjud bo'lgan.

Biroq mazkur institutlar zamonaviy davlat boshqaruvidagi kabi vakolatlarning aniq taqsimlanishi, qonun ustuvorligi, fuqarolarning siyosiy ishtiroki va sud mustaqilligi tamoyillariga to'liq asoslanmagan.

Buxoro amirligining huquq va boshqaruv tizimi o'zbek davlatchiligi tarixidagi murakkab va ko'p qatlamli siyosiy-huquqiy hodisalardan biridir. Ushbu tizim XVIII asrning ikkinchi yarmidan XX asr boshlarigacha bo'lgan davrda shakllanib, islomiy huquqiy an'analar, mahalliy boshqaruv tajribasi va sulolaviy siyosiy hokimiyat asosida rivojlangan.

Amirlikda oliy hokimiyat amir qo'lida jamlangan. Qushbegi markaziy boshqaruvning asosiy vakili bo'lgan. Beklar hududiy boshqaruvni amalga oshirgan. Qozikalon, qozilar va muftiylar sud-huquq tizimining asosiy institutlarini tashkil etgan. Raislar esa jamoat tartibi va diniy-axloqiy me'yorlarga rioya qilinishini nazorat qilgan.

Buxoro amirligining huquqiy tizimida shariat asosiy o'rin tutgan bo'lsa-da, amir farmonlari, fatvolar, mahalliy urf-odatlar va ma'muriy amaliyot ham muhim huquqiy manbalar bo'lgan. Bu holat amirlik huquq tizimining ko'p manbali va murakkab xarakterga ega ekanini ko'rsatadi.

Buxoro amirligi boshqaruv tizimining ijobiy tomoni davlat idoralari va sud institutlarining shakllanganligi, mahalliy boshqaruvning mavjudligi hamda huquqiy-diniy bilimlarning rivojlanganligida namoyon bo'ladi. Shu bilan birga, hokimiyatning haddan tashqari markazlashuvi, mansablarning shaxsiy aloqalarga bog'liqligi, ijtimoiy tengsizlik, mahalliy hokimlarning mustaqilligi va Rossiya imperiyasiga siyosiy qaramlik amirlik boshqaruvining asosiy muammolari bo'lgan.

Xulosa:

Buxoro amirligi tarixini o'rganish bugungi kunda ham muhim ilmiy ahamiyatga ega. Chunki ushbu tarixiy tajriba orqali davlat boshqaruvi, huquqiy institutlar, diniy va siyosiy hokimiyat munosabatlari, markaziy va mahalliy boshqaruv masalalarini chuqurroq anglash mumkin. Umuman olganda, Buxoro amirligining huquq va boshqaruv tizimi an'anaviy islomiy davlat boshqaruvi bilan mahalliy siyosiy tajribaning uyg'unlashuvi natijasida yuzaga kelgan. Uning tarixiy o'rganilishi O'zbekiston davlatchiligi,

huquq tarixi va siyosiy institutlarning rivojlanish qonuniyatlarini anglashga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Eshov B. O'zbek davlatchiligi va boshqaruvi tarixi. Toshkent: O'zbekiston, 2012.
2. Rajabov Q., Inoyatov S. Buxoro tarixi. Toshkent: Tafakkur, 2016.
3. Shodiev J. M. Buxoro amirligining tashkil topishi va davlat tuzumi. Yuridik fanlari nomzodi dissertatsiyasi. Toshkent, 2009.
4. Ochilidiev F. B. The System of Government in the Bukhara Emirate in the Late XIX and Early XX Centuries // American Journal of Social Sciences and Humanity Research. 2023. Vol. 3, No. 1. P. 46–55.
5. Abdurasulova F. Institutional Analysis of the Relationship Between the Religious Elite and Political Authority in the Bukhara Emirate Within the Framework of Amir Shohmurod's Reforms // International Journal of History and Political Sciences. 2025. Vol. 5, No. 6. P. 28–32.
6. Becker S. Russia's Protectorates in Central Asia: Bukhara and Khiva, 1865–1924. London: Routledge, 2004.